

O'ZBEK TILIDA -LAR SHAKLINING USLUBIY-SEMANTIK NOZIKLIKLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.006>

I.Axmadjonov
FarDU

Annotatsiya: Ushbu maqolada -lar shaklining nokategorial, ma'nolari, ularning nutqiy xususiyatlari, so'zlovchi ulardan qay darajada foydalanishi kabi masalalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: morfema, uslub, nutq vaziyati, affiks, ko'plik shakli

STYLISH-SEMANTIC SUBTITLES OF THE -LAR FORM IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

I.Akhmadjonov
FerSU

Abstract: This article discusses the non-categorical meanings of the -s form, their speech characteristics, and the extent to which speakers use them.

Keywords: morpheme, style, speech situation, affix, plural form

Til birliklarini umumiylik va xususiylik dialektikasi asosida talqin etgan Sh.Shahobiddinova -lar shaklining ikki xil ma'no xususiyati haqida fikr yuritadi. Dastlabki ma'no son kategoriyasi doirasidagi ma'no, ikkinchisi son kategoriyasidan chiquvchi ma'no²⁰. Aytish mumkinki, ko'plik shaklining kategorial va nokategorial tomonlari mavjud. -lar shaklining nokategorial ma'nolari talaygina. Bu ma'nolar nutq uslublari va so'zlovchining individual uslubi orqali bir-biridan farq qiladi.

-lar shaklining nokategorial ma'nolari ichida eng ko'p muomalada bo'ladigan va barcha nutq uslublari uchun umumiy bo'lgani hurmat ma'nosidir. Bu shaklning hurmat ma'nosini ifodalashi haqida ko'plab maqola va ilmiy kitoblarda yetarlicha bayon etilgan. "Adabiyotlarda -lar ko'p ma'noli birgina affiks sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan to'g'ri. Hozirgi til grammatik sistemasidan kelib chiqilsa, yagona -lar affiksiga taalluqli deb keltiriladigan ba'zi ma'nolar ham mazmunan, ham vazifaviy jihatdan mustaqillik kashf etganini ko'ramiz. Ana shunday ma'nolardan biri - hurmat ma'nosi. Misollarni tahlil qilish

²⁰ Шахобиддинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши. Фил.фан. док. дисс. – Тошкент. 2001.

shuni ko'rsatadiki, hurmat ma'nosini ifodalovchi -lar alohida affiks deb, son va egalik kategoriyasi sistemasidan tashqarida turuvchi mustaqil shakl deb qaralishi lozim"²¹.

"Hurmat shakli deyilganda, odatda, qarindoshlik bildiruvchi ot negizlarga grammatik son kategoriyasi shakli bilan kelishik kategoriyasi shakli oralig'ida nisbatlovchi (egalik) bilan birgalikda qo'shilib keluvchi -lar affiksi tushuniladi"²². -lar shakli so'z asoslariga to'g'ridan to'g'ri qo'shilib hurmat ma'nosini bildiradi olmaydi. Bu shaklning hurmat ma'nosini ifodalashi uchun egalik affikslari zarur. Masalan, *ona* leksemasiga -lar shaklining o'zi qo'shilsa, ko'plik ma'nosi yuzaga chiqadi. Hurmat ma'nosining paydo bo'lishi uchun so'zshaklni *onamlar* tarzida qo'llash zarur. Shu bois hurmat shakli "-lar affiksi son kategoriyasining ko'plik shaklidan emas, balki egalik affiksi tarkibida qatnashadigan -lar ko'rsatgichidan o'sib chiqqan"²³. -lar shakli egalik affikslari bilan birga kelganda har doim ham hurmat ma'nosini anglatavermaydi. Hurmat ma'nosi matn bilan bog'liq bo'ladi. Ayrim manbalarda yetakchi morfema+egalik+lar shakllarining kelishi hurmatni ifodalaydi, deyiladi. Egalik va -lar shaklining o'rni o'zgarishi bilan hurmat ma'nosi mavjud bo'lmasligi uqtiriladi²⁴. Lekin hozirgi o'zbek tiliga oid misollar bu qolipga to'la mos tushmaydi. Chunki til sohiblari nutqida *akamlar* - *akalarim* so'z shakllarining ikkisi ham ko'plikni ifodalash uchun ishlatgan o'rinlar uchraydi. *Akalarim* so'z shakli doim ko'plik ma'nosini anglatadi. *Akamlar* so'zidagi -lar shakli esa nutq vaziyatiga qarab ko'plik yoki hurmat ma'nolaridan birini ifodalashi mumkin. -lar affiksi orqali hurmat ma'nosining ifodalanishi ilmiy va rasmiy uslublardan boshqa barcha nutq uslublarida uchraydi.

-lar affiksining so'zlashuv uslubida hurmat ma'nosida ishlatilishi boshqa nutq uslublariga qaraganda ancha erkin. Boisi *ota*, *ona*, *dada*, *bobo*, *buvi* kabi yosh jihatidan kattalik ma'nosiga ega bo'lgan leksemalarni har bir inson -lar shaklini qo'shgan holda hurmat ma'nosini ifodalash uchun ishlatishi mumkin.

-lar shakli ayrim hududlarda faol tarzda qo'llanishi mumkin. Bu holat shevalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Marg'ilon, Namangan shahar shevalarida hurmat ma'nosini ifodalashda keng qo'llaniladi. Mazkur shaklning ma'lum hududlarda qo'llanishini sheva xususiyatidan tashqari o'sha hududning so'zlashuv madaniyati bilan ham bog'lash mumkin.

-lar shaklining yana bir nokategorial ma'nolaridan biri taxmin, chama ma'nolaridir. Bu ma'no ifodasi mazkur shaklning son turkumidagi so'zlarga qo'shilishi bilan yuzaga keladi. Masalan, Soat birlarda uchrashamiz. Bundan tashqari, ot turkumida payt ma'nosini anglatuvchi otlar tarkibida kelganda ham taxmin ma'nosi hosil bo'ladi. Masalan:

²¹ Абдурахмонов Ф. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.187.

²² Раҳматуллаев Ш. Хурмат формаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. – № 1. – Б. 29.

²³ Абдурахмонов Ф. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.187.

²⁴ Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.222.

*Bahorda Xudo deb, ekin ekardik,
Xudodan rizq kutar edik kuzlarda.
Yolg'iz sigirimiz bo'lganda nobud,
Onam ko'zyoshiga cho'mganda dunyo.
Otamning fikricha, sinovdir yoxud.* (Bek Ali)

Keltirilgan misollardan anglash mumkinki, *-lar* shakli orqali taxmin ma'nosining yuzaga kelishi, asosan so'zlashuv va badiiy nutq uslublarida kuzatiladi.

-lar shakli kuchaytirish ma'nosini ham ifodalash imkoniga ega. Bu ma'no ot turkumidagi turli semantik guruhga kiruvchi leksemalar bilan voqelanadi. Mavhum otlar tarkibida kelganda shu ma'no yuzaga chiqadi.

*Ko'rmay desam, ko'zim ko'r emas,
Yurmay desam, oyog'im butun.
Ammo qalblar ortiq jo'r emas,
Xayollarga bo'laman tutqun.* (Mirtemir)

Ushbu parchadagi xayollarga so'zi tarkibida-lar shakli ma'noni kuchaytirgan. Bu kabi ma'no badiiy uslubda yuzaga chiqadi.

"Shaxs yoki narsada asli o'zi bir dona bo'ladigan predmetlarni bildiradigan so'zlar -lar affiksi bilan qo'llanganda ham ma'no kuchayadi"²⁵. Masalan,

*Qilichlarning tillarida qizil qon,
Buloqlarning suvi yanglig' toshdimi?
Yalang bola, yalang go'dak, ma'sum jon,
Nayzalarning boshlaridan oshdimi?* (A.Cho'lpon)

Ushbu misradagi til so'zi yakka predmetni ifodalab kelmoqda, ma'noni kuchaytirish maqsadida shoir tomonidan -lar shakli qo'llanilgan.

Bu ma'noning -lar shakli orqali ifodalanishi so'zlashuv uslubida juda ko'p o'rinlarda kuzatiladi, biroq yozuvchi maqsadi bilan badiiy uslubda ham qo'llanishi mumkin.

-lar shakli insondagi juft tana a'zosini bildiruvchi leksemalarga qo'shilganda ham kuchaytirish ma'nosi yuzaga chiqadi. Masalan,

*Hatto it urishsa zirqirar qalbim,
Odam odam payin qirqmoq bo'lsa-chi?
So'zsiz qichqiraman: nega tug'ildim,
Quloqlarim batang bo'lib qolsa-chi?* (S.Zunnunova)

Yuqoridagi misolda *quloqlarim* so'zi -lar shaklisiz qo'llansa ham, insonning ikki qulog'i tushunilaveradi. Bu o'rinda -lar shakli ma'noni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Bu holat so'zlashuv uslubida nutqni ta'sirli qilish maqsadida tez-tez qo'llanib turiladi. Masalan, *qo'llarim og'ridi, ko'zlarim tinib ketdi* misollarida buni kuzatish mumkin.

²⁵ Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 216.

-lar shaklining kulgi qo'zg'atish, hajviy vaziyat yaratish vazifasini bajarishi haqida ayrim ilmiy manbalarda uchratish mumkin. Masalan,

- *Mullo Sunnatullo, H2O nima?*

- *H2O, domlajon, H2O - o'zlari H2O-da.* (Teleminiaturadan)²⁶

Yuqoridagi bayon etilgan fikrlardan va lisoniy tahlillardan shunday xulosa qilish mumkinki, -lar shaklining nokategorial ma'nolari ham turlichadir. Bu ma'nolar ma'lum nutq uslubidagina qo'llanadi yoki badiiy uslubda yozuvchi maqsadi bilan yozma nutqni ta'sirchan qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шаҳобиддинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши. Фил.фан. док. дисс. - Тошкент. 2001.
2. Абдурахмонов Ғ. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. - Тошкент: Фан, 1975. - Б.187.
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳурмат формаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. - № 1. - Б. 29.
4. Абдурахмонов Ғ. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. - Тошкент: Фан, 1975. - Б.187.
5. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - Б.222.
6. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - Б. 216.
7. Дусматов Ҳ., Маҳмудова З. Услубшунослик асослари. - Фарғона, 2022. - Б.153.

²⁶ Дусматов Ҳ., Маҳмудова З. Услубшунослик асослари. – Фарғона, 2022. – Б.153.